

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒՄԻ ՆԱԽԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ

ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ

Ամսաթիվ
Երևան
2020

Հրատարակող՝
Ֆրիդրիխ Նաումանի
«Հանուն Ազատության» հիմնադրամ

**FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION** For Freedom.

Հարավային Կովկաս

*Սույն գրքում տեղ գտած կարծիքների և դիրքորոշումների համընկնումը
Ֆրիդրիխ Նաումանի «Հանուն Ազատության» հիմնադրամի և
նրա աշխատակիցների տեսակետի հետ պարտադիր չէ:*

Կազմեց Արամ Մանուկյանը

**Խմբագիրներ՝
Լիզա Ճաղարյան
Սեդա Մեսրոպյան**

**Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և ազատական
բարեփոխումները:– Եր., Անտարես, 2020.– 272 էջ:**

Ժողովածուում տեղ են գտել մի շարք հոդվածներ 90-ականներին
Հայաստանում իրականացված սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների
վերաբերյալ: Հոդվածագիրները հիմնականում այն պաշտոնյաներն են
կամ գործիչները, որոնք ղեկավարել կամ իրականացրել են այդ գործ-
ընթացները:

Գիրքը նվիրվում է ՀՀ Գերագույն խորհրդի կազմավորման և Անկա-
խության հռչակագրի ընդունման 30-ամյակին:

ISBN 978-9939-76-588-4

ԱՆՏԱՐԵՍ

© Ֆրիդրիխ Նաումանի
«Հանուն Ազատության» հիմնադրամ, 2020
© Անտարես (տպագրության համար), 2020

ԲԱՆԿԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՉԱՅԱՍՏԱՆԻ ՉԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Դիտարկելով բանկային համակարգի հիմնական բարեփոխումների իրականացման ընթացքը և անկախության սկզբնական շրջանում կարգավորման ու վերահսկողության համակարգի արդիականացումը՝ հարկ է ընգծել, որ այդ բարեփոխումներն իրականացվեցին բացառիկ պայմաններում: Հիպերգնաճի ժամանակահատվածում (1992-1994թթ.) վարկառուների շրջանում ի հայտ եկան վարքագծային նոր տրամադրություններ: Երկրում ակտիվներն արժեզրկվում էին գրեթե ամեն օր, և դրա պատճառով մի շարք վարկառուներ փորձեցին հետաձգել իրենց պարտավորությունների մարումը: Օրենսդրական դաշտը թերի էր, արդյունավետ դատական համակարգ չկար: 1994թ. ազգային արժույթի ներդրումից հետո տեղի ունեցավ խորհրդային ռուբլու դենոմինացիան, բանկերի ակտիվներն ու կապիտալն ամբողջովին արժեզրկվեցին, և այսպիսով փլուզվեց ամբողջ տնտեսությունը, ներառյալ՝ դեռ նոր ձևավորվող բանկային համակարգը: Հասունացավ նոր սեփականատիրական հարաբերությունների ձևավորման և տնտեսության պետական կարգավորման շուկայական համակարգի ստեղծման անհրաժեշտությունը: Անցումը շուկայական տնտեսությանը սպասվածից շատ ավելի դժվար էր: Անհրաժեշտ էր լուծել բարդ համակարգային խնդիրներ, և դրա համար ժամանակ գրեթե չկար: Կարևոր է նշել նաև, որ ի տարբերություն տնտեսության մյուս ճյուղերի, որոնք նույնպես կանգնած էին արդիականացման խնդրի առաջ, ֆինանսական ոլորտը պետք է ստեղծվեր զրոյից այն պատճառով, որ սոցիալիստական տնտեսական համակարգը չէր ենթադրում ֆինանսական հատվածի առկայություն:

Խորհրդային Միության փլուզման նախաշեմին՝ 80-ականների վերջերին, ԽՍՀՄ-ում գործաչոփյան վերակառուցման ժամանակաշրջանում տեղի ունեցավ ֆինանսական միջնորդների, ներառյալ՝ բանկային ինստիտուտների օրենսդրական և վարքագծային բնութագրերի ամբողջ համակարգի զգալի վերափոխում: ԽՍՀՄ բանկային համակարգի բարեփոխումն սկսվեց 1987-ից, երբ, նախ, ԽՍՀՄ կենտկոմը և ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդն ընդունեցին թիվ 821 համատեղ բանաձևը երկրում բանկերի համակարգը կատարելագործելու վերաբերյալ, որի համաձայն՝ ստեղծվեցին Պետական (Կենտրոնական) բանկն ու մի շարք պետական մասնագիտացված բանկեր, և հաջորդ տարում՝ 1988-ին «ԽՍՀՄ-ում կոոպերացիայի մասին» օրենքի ընդունումից հետո սկսեցին ստեղծվել առաջին կոոպերատիվ բանկերը փայատիրական հիմունքներով: Սա, փաստորեն, երկաստիճան

բանկային համակարգ ստեղծելու հիմքն էր՝ հեղափոխական փուլ ինչպես բանկային կազմակերպությունների, այնպես էլ մարդկանց մտածելակերպի համար: Սկսվեց սոցիալիստական տնտեսվարման ձևակարգին նոր, խորթ կառույցների՝ առևտրային բանկերի ձևավորումը: Հենց դրանք էին, որ հետագայում հիմք ստեղծեցին բանկային ոլորտում շուկայական հարաբերությունների ձևավորման համար: Կոոպերատիվների կարգավիճակը բանկերին զգալի անկախություն տվեց վարկավորման նպատակների, պայմանների և ժամկետների, տոկոսադրույքների մակարդակի, բանկերի տարբեր ձևերի զարգացման, շահույթների տնօրինման, նյութատեխնիկական բազայի ամրապնդման և մի շարք այլ խնդիրների լուծման հարցում: Հայտնվեցին առևտրային բանկերի գործունեության օրենսդրական կարգավորումներ, և ԽՍՀՄ պետական բանկը սկսեց գրանցել ոչ պետական բանկեր: Ինչպես ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում, Հայաստանում ևս սկսեցին ինտենսիվ ստեղծվել առևտրային բանկեր:

Հայաստանում առաջին ոչ պետական բանկը «Հայք» կոոպերատիվ բանկն էր, որը ԽՍՀՄ պետական բանկից լիցենզիա ստացավ 1989թ. հոկտեմբերի 6-ին: 1989-ից ի վեր՝ մինչև 1990թ., ԽՍՀՄ պետական բանկն արտոնագրեր տվեց նաև հետևյալ առևտրային բանկերին՝ «Երևան», «Հայկական առևտրային բանկ», «Անելիք», «Մասիս», «Գլաձոր», «Պրոմեթևս»: Այնուհետև, մինչև 1994 թվականը, բավականին ինտենսիվորեն ստեղծվում և արդեն ՀՀ ԿԲ-ի կողմից լիցենզավորվում էին տարբեր առևտրային բանկեր՝ փակ և նույնիսկ բաց բաժնետիրական ընկերությունների, ինչպես նաև Ռուսաստանի առևտրային բանկերի մասնաճյուղերի տեսքով: Այդ ժամանակահատվածի հիմնական առանձնահատկությունն այն էր, որ մի կողմից բանկային համակարգը ներգրավում էր հիմնականում պետական ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների հաշիվներն ու կապիտալը, իսկ մյուս կողմից՝ իրենց ենթակայության տակ գտնվող ձեռնարկությունների միջոցների հաշվին բանկեր էին ստեղծում առանձին նախարարությունները:

Տարբեր պատճառներով չէր գործում դասական «սեփականատեր-բաժնետեր-կառավարիչ» սխեման, ինչը ենթադրում է շահաբաժինների բաշխում՝ բանկային գործունեության արդյունքների հիման վրա: Դասական սխեմայի տեղը գրավողն ամենևին էլ կապիտալի ձևավորման շուկայական սխեման չէր: Պետական ձեռնարկությունների ղեկավարները, կանխատեսելով ԽՍՀՄ-ի մոտալուտ փլուզումն ու սեփականության սոցիալիստական հարաբերությունների վերացումը, սկսեցին աշխատել «իրենց համար»: Շատ հաճախ, բանկերի կապիտալացումն ուղեկցվում էր «ատկատներով» և միանվագ գործարքներով՝ ելնելով պետական ձեռնարկությունների ղեկավարների անձնական շահերից: Այսպիսով, տեղի ունեցավ հեռացում

սեփականատիրոջ դասական գործառույթից՝ օրենսդրական դաշտի և սեփականության հարաբերությունների մշակույթի բացակայության պատճառով:

1991-ից մինչև 1993 թվականն ընկած ժամանակահատվածը Հայաստանում բնութագրվում էր երկրի տնտեսության համար ցավոտ վերափոխումներով և դրանց հետևանքներով: Այսպիսով, 1991թ. ավարտին դադարեց գործել ԽՍՀՄ վճարային համակարգը, իսկ 1992-ին գների և արտաքին կապերի ազատականացումը հանգեցրեց հիպերգնաճի, որը Հայաստանում, ի դեպ, հետխորհրդային տարածքի բոլոր երկրների շարքում ամենաբարձրերից մեկն էր:

Այսպիսով, մինչև 1994 թվականը բանկերի մեծ մասը ֆինանսապես անվճարունակ դարձավ մի շարք պատճառներով, որոնցում գերակշռում էին պատերազմական իրավիճակը, տնտեսական խոր ճգնաժամը և այլն: Դրանց թվում էին խոշորագույն բազմամասնաճյուղային պետական բանկերը՝ «Արդշինբանկը», «Բնակսոցբանկը», «Ագրոբանկը», «Խնայբանկը», «Արտաքին առևտրի բանկը»:

Դրանից բացի, հիմնախնդիրն ավելի սրվեց ԽՍՀՄ Խնայբանկի կողմից միջոցների սառեցման պատճառով, ինչը հանգեցրեց Հայֆնայբանկի ակտիվների կորստի: Նմանատիվ վիճակում հայտնվեց նաև Արտաքին առևտրի բանկը, որի ակտիվները նույնպես առգրավեց ԽՍՀՄ Վնեշէկոնոմբանկը՝ համապատասխանաբար ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների արտարժույթային հաշիվների սառեցման պատճառով: Իսկ նոր բանկերը, որոնք ստեղծվել էին տարբեր պետական միջոցների հաշվին, որպես կանոն՝ հայտնվեցին կամ անարդյունավետ գործադիր ղեկավարների կամ, այսպես կոչված, «կարմիր տնօրենների» ձեռքում, որոնք զուրկ էին տարրական գիտելիքներից և բանկային մենեջմենթի հմտություններից: Այս գործընթացներն ստեղծեցին առավել մեծ անորոշություն և հարակից ռիսկեր: Բանկերն աշխատում էին անարդյունավետ, հիմնականում ծառայելով իրենց ինսայդերական հետաքրքրություններին: Պետական բանկերը, կառավարության հրահանգներով, տրամադրում էին անարդյունավետ, չապահովված և կասկածելի վարկեր՝ տնտեսության իրական հատվածը փրկելու նպատակով. առաջին հերթին՝ արդյունաբերությունը, էներգետիկայի ոլորտը, քաղաքային և մարզային տնտեսությունը, ագրոարդյունաբերական համալիրը և այլն: Այսինքն, ի սկզբանե այս վարկերը սոցիալականացվեցին և քաղաքականացվեցին:

Այսպիսով, մինչև 1994 թվականը բոլոր պետական բանկերն արդեն ամբողջությամբ կորցրել էին սեփական կապիտալը: Սակայն Կենտրոնական բանկի կողմից վերահսկողության հիմնական տարրերի բացակայության պատճառով, ինչպիսիք են՝ ակտիվների դասակարգումն ու հավանական

կորուստների պահուստների ձևավորումը, անհուսալի ակտիվների հարկադիր դուրսգրման մեխանիզմները և այլն, այս բանկերը շարունակում էին գործել: Ոչ պետական բանկերի մեծամասնության ֆինանսական վիճակը նույնպես ծանր էր:

Երկրում առկա տնտեսական և քաղաքական խոր ճգնաժամի հետևանքը եղավ այն, որ բանկային հատվածը հայտնվեց այնպիսի իրավիճակում, երբ իշխանությունները փորձեցին կառավարել բանկերի ակտիվները և ազդել ակտիվների բաշխման քաղաքականության վրա՝ անկախ դրանց սեփականության ձևից, օգտագործելով վարչական ռեսուրսները: Բանկային համակարգի նկատմամբ բնակչության վստահությունն ամբողջությամբ վերացել էր, ինչին նպաստեց նաև որոշ բանկերի կողմից ֆինանսական բուրգերի կառուցումը: Միջբանկային վարկերի շուկան չէր գործում:

Չնայած բանկերի ստեղծման ընթացակարգը բազմաթիվ պահանջներ էր ներկայացնում բանկային գործունեությամբ զբաղվելու համար, սակայն կարգավորման և վերահսկողության համակարգը բոլորովին համարժեք չէր: Բանկերի մասնակիցների և հաճախորդների կազմի ու կապիտալի համալրման աղբյուրների վերաբերյալ Կենտրոնական բանկ ներկայացվող հաշվետվություններում, որպես կանոն, լինում էին անարժանահավատ տեղեկություններ, բիզնես-պլանները ձևական էին կազմվում՝ ստեղծելով անվերահսկելի իրավիճակ:

Հարկ է նաև նշել, որ այդ ժամանակահատվածում զգալի իրադարձություններ են տեղի ունեցել տնտեսական քաղաքականության ոլորտում: 1992թ. հունվարի 1-ից Հայաստանում գործարկվեց «շոկային թերապիա»-ի քաղաքականություն՝ գների և արտաքին առևտրի ազատականացում: Ըստ այդմ, հիմնարար փոփոխություններ տեղի ունեցան պետության հարկային քաղաքականության մեջ, սկսվեց պետական գույքի մասնավորեցման գործընթացը: Բնականաբար, պակասորդային տնտեսության պայմաններում գների ազատականացումը դարձավ այն ցնցումը, որի ազդեցության տակ սպառողական շուկայի ուսերին ընկավ հետաձգված վճարունակ պահանջարկի հսկայական հոսք՝ սպառողական շուկայում կուտակված 80-ականների վերջից սկսած, երբ ԽՍՀՄ-ում իրականացվում էին բնակչության եկամուտների աննախադեպ աճի պատճառ դարձած գորբաչովյան բարեփոխումները:

1992թ. վերջին սկսվեցին հիպերգնաճն ու ռուբլու աննախադեպ արժեզրկումը: 1993-ին վճարահաշվարկային համակարգն ամբողջովին կաթվածահար եղավ, անկանխիկ դրամաշրջանառությունը դադարեց: Հիպերգնաճը Հայաստանում շարունակվեց նաև ազգային արժույթը շրջանառության մեջ դնելուց հետո՝ մինչև 1995 թվականը, երբ հնարավոր եղավ լուծել պետական բյուջեի հավասարակշռման խնդիրը և դադարեցնել ՀՀ կառավարության

էմիսիոն վարկավորումը: Արժույթի արագ արժեզրկման պայմաններում շատ ձեռնարկություններ անցնում էին բարտեային գործարքների՝ հատկապես արտաքին առևտրի ոլորտում: Արդյունքում, մինչև 1994-ի կեսերը գրեթե բոլոր բանկերը կորցրել էին ակտիվների և սեփական կապիտալի զգալի ծավալներ: Բավական է նշել, որ 1994թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ՀՀ բանկային համակարգի փաստացի համալրված կանոնադրական կապիտալի համախառն արժեքը կազմել է մոտ 2,5 միլիոն ԱՄՆ դոլար, իսկ, այսպես կոչված, սեփական միջոցները (ընդհանուր կապիտալը)՝ մոտ 9.0 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Ընդգծենք նաև, որ ակտիվների գրեթե 75%-ը և սեփական կապիտալի 70%-ը, չհաշված «Հայխնայբանկը», գտնվում էին նախկին խորհրդային չորս հիմնական բանկերում՝ «Արդշինբանկ», «Հայագրոբանկ», «Հայէկոնոմբանկ» (նախկինում՝ «Բնակսոցբանկ») և «Հայներարտբանկ» («Արտաքին առևտրի բանկ»), ընդ որում՝ դրանք զգալիորեն արժեզրկվել էին: Բանկային ակտիվների ծավալներն այնքան փոքր էին, որ դրանք չէին գործում որպես դասական բանկային ինստիտուտներ, բավարարվելով միայն փոքր միջնորդային գործառնություններով, ինչպիսիք էին՝ արտարժույթի առքուվաճառքը, ոչ մեծ միջնորդությունները և այլն:

ՀՀ Կենտրոնական բանկի նոր՝ 1994թ. ձևավորված ղեկավարությունը շատ ինտենսիվորեն զբաղվեց ակտիվների որակի ու բանկերի ֆինանսական կենսունակության, ժամանակակից պահանջներին բանկային կառավարման և տեխնոլոգիայի որակի համապատասխանության հիմնախնդիրներով: Պարզվեց՝ գրեթե բոլոր բանկերը կամ կորցրել էին իրենց ամբողջ կապիտալը և ֆինանսապես անվճարունակ էին, կամ բախվել էին դրամական ակտիվների զգալի պակասությանը: Տնտեսության իրական հատվածում ստեղծված ծանր իրավիճակը հանգեցրել էր վարկային համընդհանուր դեֆոլտի: Դրանից բացի, կանոնադրական կապիտալ ձևավորելիս՝ բանկերի մեծ մասում ոչ դրամային գործառնություններ էին իրականացվել կապիտալում գույքային ներդրումների ձևով: Այն ժամանակ օրենսդրությունը դեռ թույլ էր տալիս կապիտալացման այս ձևը: Տեղի էին ունեցել նաև կանոնադրական կապիտալում ոչ նյութական ակտիվների ներդրումների դեպքեր (համակարգչային ծրագրեր, տեխնոլոգիաներ, նոու հաու և այլն):

Գրեթե բոլոր բանկերի կապիտալները կորսվել էին, միջոցների սակավություն էր նկատվում և իրացվելիության կորուստ (նյութական և ոչ նյութական ակտիվներում ամրագրված)՝ ակտիվների մեծ տեսակարար կշռի պատճառով: Իհարկե, բանկային համակարգի ակտիվների փաստացի կորստի հիմնական պատճառը հիպերգնաճն էր ու խորհրդային ժուբլու դեմոմինացիան, որին հաջորդեց 1993-ի վերջին ազգային արժույթի ներդրումը: 1994-ին, բացառությամբ 5 պետական և 1 մասամբ պետական բանկերի, մնացած բոլորը նույնիսկ չունեին իրենց սեփական տարածքը՝ հարիր բանկային

գործունեությանը: Բանկերը ներառված չէին միջազգային վճարահաշվարկային համակարգում (SWIFT), արտաքին վճարումները կատարվում էին Կենտրոնական բանկի կամ տելեքսի միջոցով, իսկ ներքին վճարումները՝ թղթային «ավիզոների» համակարգի միջոցով: Ոչ պետական բանկերի մեծամասնությունն ուներ ընդամենը 50-70 հաճախորդ, իսկ աշխատակիցների թիվը տատանվում էր 7-ից 30 միջակայքում, որոնցից շատերը չունեին անգամ համապատասխան որակավորում:

Պետք է նշել, որ գրեթե բոլոր բանկերը չէին ապահովում կանոնադրական կապիտալի սահմանված նվազագույն մակարդակը, չունեին համապատասխան իրացվելիություն, վճարունակ չէին, իսկ Կենտրոնական բանկը չուներ բավարար լծակներ՝ այս գործընթացների վրա ազդելու համար: Այսպիսով, նշված ժամանակահատվածում առևտրային բանկերի լիցենզիաների ուժը կորցրած ճանաչելու հիմնական պատճառներից էին՝ պատասխանատու մարմինների կողմից լիցենզավորման ընթացակարգերի անարդյունավետությունը, բանկի որակյալ կառավարման և աշխատակազմի համապատասխան որակավորումների բացակայությունը, ակտիվների մեծ կորուստներն ինսայդերական գործարքների պատճառով և այլն:

Անկախ Հայաստանի բանկային համակարգի գոյության ողջ ընթացքի տարբեր ժամանակահատվածներում գործել է 88 բանկ, որոնցից զանազան պատճառներով (սնանկություն կամ միաձուլումներ) 1994-2003թթ. բանկային համակարգից դուրս է մնացել 67 բանկ, ընդ որում՝ 1994-1997 թվականներին՝ 53, իսկ 1998-2003թթ.՝ 14: Վերլուծելով 1994-1997 թվականներին առևտրային բանկերի լիցենզիաների չեղարկման պատճառները, դրանք կարող ենք բաժանել երեք պայմանական խմբերի:

1-ին խումբ: Ընդհանուր առմամբ, կարելի է ասել, որ բանկերի մեծ մասը ֆինանսական անվճարունակության կամ պարզապես կապիտալի անբավարարության պատճառով հայտնվել էին անհուսալի իրավիճակում, քանի որ իրենց գործունեության կարգավորման նոր կանոնների հաստատումը հանգեցրել էր նորմատիվային պահանջների շարունակական խախտումների¹: Հատկապես բարձր պահանջներ էին սահմանվել ընդհանուր կապիտալի, կապիտալի համարժեքության, իրացվելիության, բանկային պարտավորությունների պարտադիր պահուստավորման նկատմամբ: Բանկային

¹ Բանկերի ցանկ, որոնց լիցենզիան ուժը կորցրած է ճանաչվել 1994-2002 թվականներին. 1994թ.՝ AAA, Հայկ, Ակտոն, Արաբկիր, Արագած, Արարատ, Արի, Արմավիր, Արմենբանկ, Հայաստան, Հայկոմբանկ, Բյուրական, Վան, Արևելահայերեն, Գամմա, Գառնի, Գուլ, Դիաբանկ, Դրամ, Երևան, Լադա-Արարատ, Նաիրի-92, Նոյ, Առաջին համահայկական, Պրոգրեսբանկ, Տուրս, Ֆինիստ, Էլեկտրոբանկ, ռուսական բանկերի մասնաճյուղեր, որոնք օժտված չէին կապիտալով. Արմինտերբանկ, Պետրովսկի, Ռուսական, Հիփոթեքային, Տոկոբանկ: 1995թ.՝ Դելտա, Կապիտալ, Լիցք, Սպիտակ, Տրանսբանկ, Ֆելիքս, Էլիտա: 1996թ.՝ Էլտ, Արեգ, Արմավիա, Գևորգ, Օրիոն, Սփեյս, Սփյուռք: 1997թ.՝ Սիփան: 1999թ.՝ Դավիթ: 2001թ.՝ Կրեդիտ-սերվիս, Միացյալ, ՌԻԱ բանկ, Էկոնոմիկեստրանկ: 2002թ.՝ Ագրոբանկ, Ադանա, Ակունք, Արդշինբանկ, Լենդ, Կրեդիտ-Երևան, Թրասք:

համակարգն «առողջացնելու» հրատապությունը՝ բանկային լիցենզիաների չեղարկման միջոցով, ի թիվս այլ պատճառների, պայմանավորված էր ֆինանսական շուկայում բոլոր տեսակի ռիսկերի առկայությամբ և չհաջողված բանկերի մեծամասնության ցանկությամբ՝ իրենց հիմնախնդիրները լուծել անհիմն բարձր տոկոսադրույքներով պարտավորությունների բուրգային մեխանիզմով ներգրավման միջոցով, ինչպես նաև կապիտալացման խնդրի «ոչ ստանդարտ» լուծումների որոնմամբ:

2-րդ խումբ: Մեր կողմից երկրորդ խմբին դասված բանկերն առանձնանում էին նրանով, որ իրենց գործունեության ընթացքում թույլ էին տվել օրենքի զգալի խախտումներ: Այս ժամանակահատվածում մի քանի ոչ բանկային ֆինանսական բուրգեր գործում էին առանց պետական լիցենզիայի («JMZ», «Նորինվեստ», «Առագաստ» և այլն): Բայց բուրգեր գոյություն ունեին նաև բանկերի շարքում՝ «Հայաստան», «Նոյ», «Առաջին համահայկական», «Արևելահայկական»: Վերոհիշյալ ֆինանսական բուրգերի սնանկացումը խռովությունների ալիք առաջացրեց ամբողջ երկրի բնակչության շրջանում: Սա լուրջ ցնցում էր Հայաստանի փխրուն բանկային համակարգի համար, և երկար ժամանակ չէր վերականգնվում բնակչության վստահությունը բանկային կառույցների հանդեպ:

Օրենքի պահանջներին համապատասխանության առումով նմանատիպ իրավիճակ էր տիրում նաև «Երևան», «Հայկ», «Նաիրի-92» բանկերում, որտեղ, ինչպես վերը նշված բանկերում, ֆինանսական անվճարունակությանը զուգընթաց կատարվել են իրավախախտումներ:

3-րդ խումբ: Այս բանկերը ստեղծվել են որպես ռուսական առևտրային բանկերի մասնաճյուղեր: Վերևում արդեն նշեցինք, որ դրանք, ինչպես գրեթե բոլոր բանկերը, նույնպես վաղուց արդեն կորցրել էին իրացվելիությունն ու ակտիվները գրեթե ամբողջությամբ: Ընդ որում, այդ բանկերն ի սկզբանե ստեղծվել էին որպես մասնաճյուղեր (առանց առանձնացված կապիտալի), իսկ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո մայր բանկերը դադարել էին ներկայացնել դրանք Հայաստանի Հանրապետության պետական մարմիններին և իրականացնել նոր օրենսդրական պահանջները: Մասնաճյուղերը դարձել էին իբրև թե անկախ կառույցներ՝ առանց կանոնադրական հիմնադրամի և, իհարկե, չունեին իրավաբանական անձի վավերապայմաններ: Միայն «Մենատեպ» և «Ինկո» բանկերը կարողացան 1996թ. վերագրանցվել որպես անկախ բանկեր («Մենատեպը» դարձավ մոսկովյան «Մենատեպ» բանկի դուստր բանկ, իսկ «Ինկո»-ն դարձավ անկախ բանկ՝ նոր բաժնետերերով, վերանվանվելով «Ինեսկո»):

Նշենք, որ 1994-1997թթ. ընթացքում տեղի ունեցան նաև բանկերի միաձուլումներ և սեփականատերերի կազմի փոփոխություններ՝ վերանվանումներով հանդերձ: ՀՀ բանկային համակարգի ֆինանսական առողջացման

երկրորդ փուլն իրականացվել է 1998-2003թթ., երբ ավարտվեց լիցենզիաների չեղարկումների գործընթացը: Այս ընթացքում ուժը կորցրած է ճանաչվել 14 լիցենզիա: Ինչ վերաբերում է 5 պետական բանկերին, ապա պետք է ասել, որ բացառությամբ «Հայագրոբանկ»-ի և «Արդշինբանկ»-ի, որոնք ճանաչվեցին անվճարունակ, և դրանց միաձուլման ու լրացուցիչ կապիտալացման միջոցով ստեղծվեց նոր «Արդշինինվեսթ բանկը» (հետագայում վերանվանվեց «Արդշինբանկ»), մնացածի դեպքում կապիտալացման խնդիրները լուծվել են նոր մասնավոր բաժնետերերի ներգրավման շնորհիվ («Հայէկոնոմբանկ» – նախկինում՝ «Բնակսոցբանկ», «Ամերիաբանկ» – նախկինում՝ «Հայնեարտբանկ» – նախկին «Արտաքին տնտեսական բանկ» (Внешэкономбанк), «ՎՏԲ-Հայաստան» – նախկին «Հայխնայբանկ»), և բոլորն էլ հաջողությամբ գործում են:

Այսպիսով, Հայաստանի բանկային համակարգի գործունեության սկզբնական ժամանակահատվածը (1991-1993թթ.) բնութագրվում էր վերահսկողության և կարգավորման արդյունավետ համակարգի բացակայությամբ, տնտեսության իրական հատվածում բարձր ռիսկերի առկայությամբ և օրենսդրական դաշտի բացակայությամբ, որը մի կողմից կապաշտպաներ բանկերի, մյուս կողմից՝ բնակչության ու գործարար համայնքի շահերը, բանկերում կորպորատիվ մշակույթի սակավությամբ և կառավարման ցածր որակով, բանկերի ոչ թափանցիկությամբ և այլն: Հայաստանի բանկային համակարգի հետագա զարգացման տեսանկյունից այս փուլը թողել է հետևյալ բացասական հետևանքները.

1. Տեղի է ունեցել հասարակության վստահության կորուստ բանկային համակարգի նկատմամբ: Հարկ է նշել, որ բնակչության պատմական հիշողությունը բանկային հատվածի հետ հարաբերությունների առումով՝ առավել պահպանողական տարրերից մեկն է բանկային ոլորտի արդյունավետ զարգացման գործընթացում:

2. Նշված ժամանակահատվածում խորհրդային տարիներին կուտակված բանկային համակարգի ակտիվներն ու կապիտալը գրեթե ամբողջությամբ արժեզրկվել են:

3. Տեղի է ունեցել մարդկանց մի ամբողջ սերնդի աննախադեպ բարոյական անկում՝ մինչ 1994թ. ֆինանսական շուկայում տիրող ապօրինի և «ոչ շուկայական» գործարքների համար կամայականությունների և անպատժելիության գերիշխանության հետևանքով:

Հայաստանի ինքնուրույն բանկային համակարգը սկսեց ձևավորվել 1993թ. ապրիլին «ՀՀ Կենտրոնական բանկի» և «Բանկերի և բանկային գործունեության» մասին օրենքների ընդունումից և 1993թ. նոյեմբերին ազգային արժույթի ներդրումից հետո՝ ՀՀ Կենտրոնական բանկի ինստիտուցիոնալ բարեփոխմամբ: Արդեն 1994-ին սկսվեց սկզբունքորեն նոր մեխանիզմների

կայացումը՝ Կենտրոնական բանկի դրամավարկային, վճարահաշվարկային և վերահսկիչ քաղաքականության, դրամավարկային շրջանառության կարգավորման, արտաքին ակտիվների և միջազգային պահուստների կառավարման համար: 1995-ին հաջողվեց հաղթահարել հիպերգնաճը, համեմատաբար կայունացնել սպառողական գների մակարդակն ու ազգային արժույթի փոխարժեքը, հիմնականում վերակառուցել և «առողջացնել» բանկային համակարգը: Ստեղծվեց վճարաքլիրինգային ժամանակակից համակարգ՝ համապատասխան ցանցային լուծումներով, ձևավորվեց և սկսեց զարգանալ ազգային էլեկտրոնային վճարային համակարգը: Կենտրոնական բանկի ջանքերով և շուկայական մրցակցության արդյունքում էականորեն ամրապնդվեց բանկային համակարգը, բարձրացավ հայկական բանկերի վճարունակության և իրացվելիության ընդհանուր մակարդակը, ձեռք բերվեցին բավարար մակարդակի գործառնական և տեխնոլոգիական կարողություններ, ներդրվեցին ժամանակակից բանկային պրոդուկտներ և այլն:

Բանկային համակարգի զարգացման առումով խիստ կարևոր էր բանկային օրենսդրության զարգացումը, նոր խմբագրությամբ «ՀՀ Կենտրոնական բանկի» և «Բանկերի և բանկային գործունեության» մասին օրենքների ընդունումը: Այնուամենայնիվ, առկա էին բանկային գաղտնիք պարունակող տեղեկությունների արտահոսքի հետ կապված զգալի խնդիրներ՝ ներառյալ այն պատճառով, որ իրավապահ մարմինները, հարկային ծառայությունը կարող էին ազատորեն տեղեկատվություն հայցել բանկերից հարկ վճարողների մասին, ինչը հանգեցրեց տնտեսվարող սուբյեկտների և հասարակության բացասական վերաբերմունքին բանկերի նկատմամբ: Դրանից բացի, խորհրդային ավանդույթի համաձայն՝ հարկային ծառայությունն իրավունք ուներ կալանք դնելու բանկային հաշիվների վրա, ինչպես նաև միջոցներ առգրավելու պետության օգտին՝ առանց դատարանի որոշման: Այդ իսկ պատճառով ձեռնարկություններն ու անհատ ձեռներեցները փորձում էին զգալի միջոցներ չպահել իրենց բանկային հաշիվներում, և սա մեծապես ազդեց ներգրավվող դրամական միջոցների ծավալների վրա: 1996-ին ընդունվեց «Բանկային գաղտնիքի մասին» օրենքը, որով սահմանվում էր պետական մարմինների և այլ երրորդ անձանց համար հաճախորդների բանկային հաշիվների ու վարկառուների մասին տեղեկատվության հասանելիությունը բացառապես ավանդատուի (վարկառուի) համաձայնությամբ և/կամ դատարանի որոշմամբ: Բանկային հաշիվների մնացորդները հավասարեցվեցին սեփականությանը, և ըստ այդմ՝ դրանց առգրավումը հնարավոր դարձավ միայն դատարանի որոշմամբ կամ հաշվետիրոջ ակցեպտի հիման վրա: Մեկ այլ հեղափոխական օրենսդրական որոշում էր առևտրային բանկերի մասնագիտական գործունեության ստուգումների իրականացման, վերահսկողության և այլ ստուգողական գործառնությունների իրականացման բացառիկ

լիազորությունների պատվիրակումը Հայաստանի կենտրոնական բանկին («Կենտրոնական բանկի մասին» ու «Բանկերի և բանկային գործունեության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքներ), ինչն էականորեն ազդեց բանկային համակարգի զարգացման վրա և արմատապես նվազեցրեց բանկերի տրանսակցիոն ծախքերը պետական մարմինների, հատկապես իրավապահ մարմինների հետ հարաբերություններում: Այսպիսով, հնարավոր եղավ առևտրային բանկերին ազատել իրենց գործունեության մեջ պետական պաշտոնյաների անմիջական միջամտությունից:

Որպես բանկային համակարգի բարեփոխման առաջին քայլեր ներկայացվել են հետևյալ պահանջները, որոնց իրականացումը կատարվել է 1994-1998թթ.:

1. Պարտադիր տեղեկատվություն կապիտալի աղբյուրների վերաբերյալ:
2. Կապիտալի աղբյուրները պետք է ստուգի Կենտրոնական բանկը:
3. Կենտրոնական բանկը պետք է անկախ լինի գործադիր իշխանությունից՝ ինչպես դրամավարկային քաղաքականության իրականացման, այնպես էլ՝ բանկային գործունեության կարգավորման և վերահսկողության ոլորտներում:
4. Բանկի կանոնադրական կապիտալում ներդրումները կարող են իրականացվել բացառապես փողով:
5. Բանկի կանոնադրական կապիտալը չի կարող ձևավորվել փոխառու միջոցներով:
6. Բանկի լիցենզավորման ընթացակարգի պահանջները. կանոնադրության նախագիծ, առաջարկվող կազմակերպչական կառուցվածք, առաջին 3 տարվա գործունեության բիզնես պլան, բաժնետերերի վերաբերյալ ֆինանսական տեղեկատվություն, ապագա գործադիր տնօրենի աշխատանքի պայմաններ և փորձ, ապագա մենեջերների աշխատանքային պայմաններ և փորձ, նոր բանկի կապիտալացման աղբյուրներ, թիրախային շուկա, բանկի բարձրաստիճան ղեկավարության և բաժնետերերի համբավի ու մասնագիտական գիտելիքների մասին տեղեկատվություն:
7. Կապիտալում մեկ սեփականատիրոջ մասնակցության առավելագույն մակարդակի սահմանափակում:
8. Բաժնետերերի և բարձրաստիճան ղեկավարների փոխկապակցվածության մասին տեղեկատվության բացահայտում:
9. Բազելի հիմնարար սկզբունքներին համապատասխան հիմնական կապիտալը չափելիս հաշվի են առնվում ռիսկով կշռված ակտիվները:
10. Կապիտալում ներառված ստորադաս փոխառություններին ներկայացվող պահանջներ:
11. Բանկի կապիտալի համարժեքությունը չափելիս հիմնական և լրացուցիչ կապիտալից նվազեցումների իրականացում՝ Բազելյան չափանիշներին համապատասխան:

12. Վարկերի, ներդրումային արժեթղթերի և դեբիտորական պարտքերի պարտադիր դասակարգում և դրանց հնարավոր կորուստների համար պահուստի ձևավորում:

13. Արժութային ռիսկերի կառավարման Բազելյան ստանդարտների կիրառում:

14. Պարտադիր արտաքին անկախ աուդիտ, աուդիտորական կազմակերպության ընտրության չափանիշներ (լիցենզավորված և հավատարմագրված):

15. Աուդիտորը պարտավորություն է ստանձնում Կենտրոնական բանկին տեղեկատվություն փոխանցել պարտականությունների անբավարար կատարման և բանկի ղեկավարների/տնօրենների անփութության մասին:

16. Բանկային ակտիվների դիվերսիֆիկացման նկատմամբ պահանջներ:

17. Իրացվելիության և կապիտալի համարժեքության, մեկ վարկառուի և բոլոր խոշոր վարկառուների համար գործառնական ռիսկերի, ինսայդերական գործառնությունների իրականացման նորմատիվային չափանիշներ:

18. Բանկի սնանկության դեպքում բնակչության ավանդների ապահովագրություն՝ ավանդների փոխհատուցման սահմանաչափերով:

19. Բանկի ֆինանսական հաշվետվությունների կոնսոլիդացում՝ ընդգրկելով բոլոր դուստր բանկային և ոչ բանկային ֆինանսական հաստատությունները:

20. Վերահսկիչ մարմնին արտահաշվեկշռային հոդվածների վերաբերյալ հաշվետվությունների ներկայացում:

21. Պարտադիր եռամսյակային հաշվետվություններ՝ օրենքով սահմանված ձևերով և բովանդակությամբ:

22. Ներքին ռիսկերի կառավարման ընթացակարգերի բացահայտում:

23. Բանկի ղեկավարների անձնական իրավական պատասխանատվություն անարժանահավատ տեղեկություններ տրամադրելու կամ Կենտրոնական բանկին մոլորեցնելու համար:

24. Վերահսկիչ մարմնի կողմից շահաբաժինների բաշխման վերաբերյալ բանկերի որոշումների կասեցման իրավասության սահմանում:

25. Բանկի սնանկության, ֆինանսական անվճարունակության և ֆինանսական առողջացման խիստ օրենսդրության առկայություն՝ խնդրահարույց բանկի կապիտալում որոշ կամ բոլոր սեփականության իրավունքների կասեցման իրավունքով:

26. Վճարունակության սահմանում և վերահսկող մարմնի կողմից անհապաղ և չլիճարկվող միջամտության իրավասության սահմանում:

Պետք է նշել, որ արդեն 1990-ականների վերջում ՀՀ բանկային օրենսդրությունը, ինչպես արժութային կարգավորման ու վերահսկման, կապիտալի շարժի և ընթացիկ հաշվի լիբերալ ռեժիմների, այնպես էլ բանկային

գործունեության վերահսկողության, լիցենզավորման և կարգավորման համակարգերի արդյունավետության առումով, ընդհանուր առմամբ, ընդունված է գնահատել իբրև լավագույններից մեկը ոչ միայն անցումային տնտեսությունն ունեցող երկրների համեմատությամբ, այլ նաև որպես աշխարհում հաջողվածներից մեկը:

Մասնավորապես, առավել հաջողված որոշումների շարքին են դասվում բանկային գաղտնիքի պաշտպանության ոլորտում օրենսդրական դաշտի ստեղծումը, ակտիվների դասակարգումը և դրանց հնարավոր կորուստների պահուստավորման մեխանիզմի ստեղծումը, արժութային կարգավորումը, հաշվառման ստանդարտները, հաշվետվություններն ու վերահսկողությունը: ՀՀ Կենտրոնական բանկին հաջողվել է իրականացնել այնպիսի խիստ արդյունավետ ինստիտուցիոնալ լուծումներ, ինչպիսիք են բանկային ավանդների ապահովագրության ինստիտուտի և վարկային ռեգիստրի ստեղծումը: Նման քայլերը, անկասկած, հանգեցրին Հայաստանի բանկերի նկատմամբ հասարակության վստահության աստիճանի և բանկերի կողմից ռիսկերի կառավարման արդյունավետության զգալի բարձրացմանը:

Բանկային համակարգի ձևավորմանն ու զարգացմանը նպաստել են նաև 1990-ականների երկրորդ կեսին իրականացրած բանկային գործունեության հարկման օրենսդրական լուծումները, մասնավորապես.

- ❖ «Շահութահարկի» մասին ՀՀ օրենքում սահմանվեց, որ բանկերի շահույթի հարկվող բազան հաշվարկելիս համախառն եկամուտներից նվազեցվող ծախսերը ներառում են ակտիվների հնարավոր կորուստների պահուստները, ինչը բոլորովին հատուկ չէ այլ երկրների բանկային օրենսդրությանը,
- ❖ Բանկերի շահույթի հարկման ենթակա բազան որոշելիս թույլատրվեց համախառն եկամուտը նվազեցնել ակտիվների կորուստների և չստացված տոկոսային եկամուտների չափով,
- ❖ Թույլատրվեց համակարգչային սարքավորումների արագացված ամորտիզացիա,
- ❖ «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» օրենքում կիրառվեց աննախադեպ արտոնյալ մեխանիզմ՝ բանկերի սեփականությունը դարձած նախկինում գրավադրված անշարժ գույքի վաճառքից շրջանառության հարկման նկատմամբ,
- ❖ Սահմանվեց, որ արտարժութային ակտիվների, ինչպես նաև հիմնական միջոցների վերագնահատման դրական արդյունքը չի արտացոլվում համախառն եկամտի մեջ,

¹ Э.М.Сандоян, Общий анализ и перспективы развития банковской системы Армении//Экономический еженедельник «Деловой Экспресс», 2003, 15-21 мая, №19 (523).

- ◀ Բաժնետոմսերի անվանական և տեղաբաշխման արժեքների միջև դրական տարբերությունը չի արտացոլվում համախառն եկամտի մեջ,
- ◀ Ֆիզիկական անձանց բանկային ավանդների դիմաց ստացված տոկոսային եկամուտների նկատմամբ սահմանվեց արտոնյալ եկամտահարկի դրույքաչափ (մինչև 2001թ. հուլիսը եկամտահարկ ընդհանրապես չէր կիրառվում: 2001թ. հուլիսից մինչև 2002թ. հուլիսը եկամտահարկը գանձվում էր 5% տոկոսադրույքով, իսկ 2002թ. հուլիսից սկսած՝ կիրառվում է արտոնյալ դրույքաչափ՝ 10%): Դրանից բացի, բանկային համակարգի կայացմանը նպաստեց նաև պետական արժեթղթերից ֆիզիկական անձանց եկամուտների չհարկումը:

Այսպիսով, արդեն 1990-ականների վերջին և 2000-ականների առաջին տարիներին Հայաստանը դրական հեռանկար ուներ բանկային համակարգի զարգացման համար՝ ինչպես մատուցվող ծառայությունների որակի բարելավման, այնպես էլ բիզնեսի այս տեսակի գործունեության հուսալիության և ինսայդերական գրավչության առումով:

ԷԴՈՒԱՐԴ ՍԱՆԴՈՅԱՆ

1994-1998թթ. ՀՀ կենտրոնական բանկի վերահսկողության, կարգավորման և լիցենզավորման գլխավոր վարչության պետ
1998-1999թթ. ՀՀ ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարար